

ZLOČINY KOMUNISMU ANEB STALA SE CHYBA?

Patrik Ouředník

[*Černá kniha komunismu*, Paseka, 1999]

Černá kniha komunismu, kolektivní dílo jedenácti historiků pod vedením Stéphan Courtoise, je prvním pokusem o syntézu zločinů komunismu ve světě. Jeho ctižádostí je „*přispět k pádu mentální železné opony*“ a současně připomenout, že komunismus je celosvětový fenomén a nelze jej tudíž vnímat pouze jako tragickou úchylku konkrétních národních dějin. Francouzské vydání se v roce 1997 stalo ediční událostí roku a vyvolalo vášnivé diskuse¹.

Budiž upřesněno hned zkraje, že historický přínos knihy i kompetence autorů jsou všeobecně uznávány. Polemika se týká teze, předestřené editorem Stéphanem Courtoisem, a jejího morálního, či přesněji filozofického přesahu: komunismus není srovnatelný s fašismem a nacismem toliko co se týče metod a politiky útlaku, nýbrž i ve své vlastní, ideové a ideologické podstatě.

„*Tváří v tvář nezměrné lidské tragédii*“ jako přímému důsledku „*konkrétních ideologických a politických koncepcí*“ navrhuje Courtois nazřít zločiny komunismu nikoli v kánonech historiografie, nýbrž optikou právního kodexu, optikou konkrétně uplatněnou v norimberském procesu – tj. v pojmech zločinu proti míru, válečných zločinů a zločinu proti lidskosti. Předvídaje reakce, jež podobný přístup vyvolá u historiků (včetně dvou spoluautorů knihy, kteří se od courtoisovského náhledu veřejně distancovali), Courtois připouští, že tu jde o nelehké epistemologické dilema. Názor, který hájí, dodává trochu alibisticky při jiné příležitosti², není v žádném případě dogmatem. Historická paměť je však šalebná, a chceme-li proniknout k meritu věci, musíme pojmenovat věci pravými slovy, byť by šlo o pojmy cizí historické vědě.

Srovnávat komunismus a fašismus, resp. nacismus není samo o sobě nic nového; ve 20. a 30. letech vyšla v tomto duchu řada úvah.

Připomeňme si dobovou atmosféru. „Buržoazní demokracie“ se v očích nemalé části politické i intelektuální obce jevila neschopná čelit krizím moderního světa. Tragédie první světové války („poslední z posledních“, říkali francouzští pacifisté) odhalila slabiny demokracie a liberalismu. Potřeba víceméně radikálních změn byla všeobecně uznávána; spory se týkaly právě míry radikálnosti, již jim je nutno přiřknout.

Komunismus i fašismus byly vypjatě revoluční. Obě doktríny spočívají na odsudku tradičního liberalismu; obě kategoricky zpochybňují hodnoty západního individualismu, tak

¹ Srov. předmluvu K. Bartoška.

² In *Le Monde* z 20. 12. 1997.

jak je kodifikovalo na základě pojmu přirozených práv individua osvícenství; obě zavrhnou politický, ekonomický a sociální řád ustanovený v průběhu 19. století, jehož konstitutivní prvky tvoří parlamentarismus, multipartismus, záruka osobní svobody.

V předválečné Evropě tvoří komunismus a nacismus spojitě nádoby. „*Nemůžeme pochopit jedno, aniž bychom se zabývali druhým, natolik jsou vzájemně závislé ve svých reprezentacích, ve svých vášních a v celkové historické realitě,*“ podotýká François Furet³.

Komunisté i fašisté se definují antidemokraticky. Jedni i druzí požadují nastolení „nového světového řádu“, který skoncuje s „ohlupováním“ dělnické třídy, brojí vehementně proti velkokapitalismu a „světu financí“. Jejich symbolika je zaměnitelná: olbřímí kladiva a bujné svazky obilí mohou vybízet stejně dobře ke vstupu k fašistům a národním socialistům jako ke komunistům. Komunisté a fašisté neusilují pouze o nastolení nového politického a sociálního režimu; nejzazším cílem je vytvoření nového člověka. „*Začíná éra dělnická. /.../ Dělníkem bude v budoucnu každý, jako byl kdysi každý křesťanem,*“ předpovídá Emanuel Moravec⁴. Jedněm i druhým je společná exaltace jistého počtu morálních a citových hodnot: vůle k boji, energie, síla, věrnost, solidarita, kamarádství, smysl pro kolektiv. Společný je i kult mládí, symbolizující obrození, novou tvůrčí energii, vítězství života nad agónií starého světa. „*Dnes teče krev na frontách. Starý svět se brání. /.../ Německý voják, který padl nyní v Norsku někde za polárním kruhem, nepoložil svůj život jen za silné Německo, nýbrž za lepší budoucnost pracujících na celém světě. Tak jako se po válkách veliké francouzské revoluce už nevrátilo nevolnictví, tak po této válce veliké socialistické revoluce německé nevrátí se k moci zlato a internacionální plutokraté, kteří se schovávají za hesla demokracie a národních svobod,*“ podotýká Moravec v roce 1940⁵. Společný je též požadavek *spravedlivé pomsty*: jedni i druzí mají netoliko právo, nýbrž morální povinnost pomstít se za příkoří, jež museli vytrpět „otcové“. („*Nezapomeň na třídní pomstu,*“ nabádá závěrečný verš khmerské revoluční ukolébavky, citované v *Černé knize*.) Jedni i druzí proklamují „vyvrcholení dějin“, vnímajíce se současně jako představitelé dějinného odkazu i průkopníci budoucnosti. Společným jmenovatelem fašismu i komunismu je socialistický mesianismus 19. století; oba koncepty jsou vnímány jako ideologické podoby téhož myšlenkového proudu. *Dějiny evropského socialismu* Elii Halévyho z roku 1937, ve své době známé a ceněné dílo, obsahují zcela přirozeně kapitoly o fašismu a nacismu.

Na poli filozofie a umění se komunisté hlásí k Hérakleitovi, Demokritovi, Lukretiovi, Platonovi, teoretikům Francouzské revoluce, zpočátku i k Morovi a Campanellovi. Nacisté dávají přednost řecké tragédii, Hobbesovi, Herderovi, Novalisovi, Nietzschemu. Jedni i druzí si přivlastňují Hegela (komunisté ovšem „kriticky“).

Ani vědecké zdroje nejsou vždy protichůdné – evolucionismus a eugenismus v nacismu,

³ F. Furet – E. Nolte: *Fascisme et communisme*, Paříž 1998.

⁴ *Děje a bludy*, Orbis, Praha 1942, cit. in *Kritický sborník*, 4, 1994.

⁵ *Ibid.*

Marxův sociohistorický scientismus (sociální eugenismus) v komunismu. Jedni i druzí si přivlastňují Darwina (komunisté ovšem „kriticky“).

Srovnání obou systémů je legitimní: biologicky řečeno je lze vnímat jako dva druhy téhož rodu. Pierre Chaunu hovoří o „heterozygotních dvojčatech“⁶.

Zajisté, nahlížení na vlastní identitu a princip sebeurčení jsou srovnatelné jen do jisté míry. Osobní motivace mohou být velmi různorodé a zdaleka ne všechny ideologické reprezentace jsou zaměnitelné. Ale skutečnost, že statisíce komunistů a radikálních socialistů přestoupilo na fašismus a nacismus ve chvíli, kdy se italský a německý experiment zdál úspěšnější než jejich komunistický protějšek (ve chvíli, kdy italské kombajny chrlily o poznání žlutější obilí než sovětské, kdy německý dělník tloukl do své kovadliny ještě rychleji než jeho ruský kolega), nasvědčuje tomu, že revoluční identita převládala nad ideovým dědictvím. Klasickým příkladem tohoto vývoje je ostatně sám Mussolini, bývalý příslušník radikálního křídla socialistického hnutí.

Zajisté, mussolinovská, hitlerovská a stalinská politika byly autonomní, jakkoli se mohly vzájemně inspirovat. Ale výchozí podnět (antidemokratismus) i cíl („přirozený“ ergo *spravedlivý* řád) jsou totožné. „*Pouta, která nás spojují s bolševismem,*“ prohlásí Hitler v roce 1934, „*jsou mnohem silnější než to, co nás rozděljuje. V Rusku, pomíneme-li některé kruhy marxistických Židů, vládne živý revoluční duch. Odjakživa jsem dokázal zvažovat věci podle jejich pravé povahy a odjakživa říkám, že bývalí komunisté mají být přijímáni do [naší] strany bez obvyklé lhůty. Měšťák-socialista nebo odborářský předák se nikdy nestanou národními socialisty. Komunista ano.*“⁷

Vraťme se však k podstatě sporu: jak by dopadl norimberský proces komunismu?

Co se týče zločinu proti míru a válečných zločinů, není třeba dlouze argumentovat – viz předmluvu Stéphan Courtoise.

Zbývá zločin proti lidskosti.

Je komunistická ideologie a teorie svou podstatou zločinná? Je zločin proti lidskosti nutnou, resp. zákonitou součástí komunistického projektu? Či ještě jinak: obsahuje komunistická ideologie negaci lidství a potažmo genocidu, tak jako nacismus explicitně obnáší rasismus?

Courtois připomíná jak norimberské pojetí, zdůrazňující roli státu, cele podřízeného politice zločinu, tak nejnovější definici, již navrhuje francouzský zákoník z roku 1992: „*Deportace, zotročení nebo hromadné a systematické popravky, únosy osob a jejich zmizení, mučení nebo nehumánní nakládání, dané politickými, filozofickými, rasovými nebo náboženskými důvody a prováděné na základě promyšleného plánu vůči skupině civilního obyvatelstva.*“

⁶ In *Commentaire*, 81, Paříž 1998.

⁷ H. Rauschning: *Gespräche mit Hitler*, 1939, cit. in A. Besançon: *Le Malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*, Paříž 1998.

Courtoisovi odpůrci argumentují často poslední částí věty: zločiny komunismu je nutno chápat jako víceméně nahodilé činy vynucené okolnostmi, případně v pojmech omylu – „stala se chyba“ –, nikoli však jako koncepční, ideologický podnět.

Argument je sporný a přání je tu zdá se otcem myšlenky. Komunistické režimy v Sovětském svazu či jinde prosazovaly nepopíratelně „ideologickou hegemonii“; vyvražďování skupin civilního obyvatelstva, deportace a únosy osob se děly nikoli ve jménu revolučního pragmatismu, nýbrž pod zástavou ideologické doktríny. Lidé byli unášeni, deportováni a vražděni z titulu své příslušnosti k šlechtě, buržoazii, intelektuálům, statkářům či národnostním menšinám. „*Nehledejte doklady nebo důkazy o tom, čeho se obžalovaný dopustil, slovem nebo skutkem, proti sovětské moci,*“ podotýká k tomu šéf Čeky Martyn Lacis, citovaný Courtoisem. „*První otázka, kterou mu musíte položit, zní: ke které třídě náleží, jaký je jeho původ, výchova, vzdělání, zaměstnání.*“

Tento návod není ovšem z Lacisovy líhně: „*vyhladit buržoazii jako třídu*“ – stejně jako všechny ostatní „reakční“ síly ve společnosti – požadoval výslovně otec reálného komunismu V. I. Lenin. Myšlenka, že diktatura proletariátu vystřídá „diktaturu buržoazie“ díky násilnému převratu („*pružina dějin*“), je stejně výslovně přítomna u Marxe, který se na adresu buržoazie rád uchyloval k podobenstvím o „*upírech*“ a „*parazitech*“.

Lenin čte Marxe po svém a systematicky instrumentalizuje vše, co se mu hodí do krámu. Tak například známý obrat o „*násilí ve službách vládnoucí třídy*“, kterým Marx charakterizuje konkrétní formu vlády – bonapartismus –, uplatňuje Lenin na státní formu obecně. Svého duchovního otce předčí Lenin též na poli sémantiky, když hovoří o „*hrůzovládě mas*“ a „*bolševickém teroru*“, když nahrazuje nadnárodní upíry kulackými „*pijáky krve*“ a navrhuje „*vyčistit ruskou zem od všeho škodlivého hmyzu*“ v „*boji bez slitování*“: je nutno „*bít, bít do hlav bez milosti*“.⁸

Podobných příkladů je v Leninových spisech a projevech na stovky a jen sotva v nich lze spatřovat pouhý revoluční rétorismus. Rétorika není nikdy samoúčelná. Aktivní netolerance, teror a „*odvšívování*“ společnosti tvoří nutnou a přirozenou součást leninismu. Rozšafný Lenin versus cynický Stalin je jen dalším z mnoha klišé, které se zhroutlí při prvním pozornějším čtení (ale kdo dnes čte proboha Leninovy sebrané spisy?). Požadovat po Leninovi, jak to činil čacký český lid v roce 1968, aby se „vzbudil“ – „Brežněv se zbláznil“ – a spasil malý, leč upřímný národ, svědčí nanejvýš o úspěšnosti komunistické propagandy s lidskou tváří a míře infiltrace, zasahující dvacet let po komunistickém puči 90% českého obyvatelstva.

Čímž jsme se dostali k další námitce Courtoisových odpůrců: jistěže, reálný komunismus byl zločinný a zruďný, ale nesmíme zapomínat, že praxe se postupně vzdálila teorii, jež je

⁸ Citace z V. I. Lenina jsou uváděny podle D. Colas: *Le Léninisme*, Paříž 1982, a *Černé knihy komunismu*.

sama o sobě pozitivní, humánní, velkorysá. Teorií je v daném případě marxismus, event. marxismus-leninismus. Nabízí se tudíž otázka – jež tvořila oblíbenou diskusní kratochvíli mnoha generací komunistů – zda či do jaké míry Lenin „zradil“ Marxe. Jakkoli tato otázka přesahuje meze našeho příspěvku i naši kompetenci, můžeme se pokusit na ni odpovědět alespoň rámcově.

Ponecháme-li stranou sociologické a antropologické podněty Marxova učení (a potažmo intelektuální ubohost leninismu na tomto poli) a soustředíme-li se výhradně na oblast filozofie politiky, nelze dost dobře nedospět k závěru, že nenajdeme-li u Marxe nic, co by opravňovalo terorismus, oba koncepty, originál i jeho derivát, se shodují přinejmenším ve dvou zásadních bodech. Oba hlásají nezbytnost třídního boje; oba jednoznačně odmítají hodnoty parlamentní demokracie a princip lidských práv, vnímaný jako mystifikace ve prospěch vládnoucích tříd.

Argument marxistů a neomarxistů ohledně velkorysé teorie a nezdařené praxe je nadto v příkrém rozporu – s marxismem. Teorie a praxe jsou v marxismu jak známo neoddělitelné: právě praktickým konáním vzniká nový člověk. Lenin opakovaně hovoří o praxi jako o „duši“ a prubiřském kameni vši teorie. Nikoli náhodou se výraz stal v ústech komunistů bezmála magickým zaklínadlem. Zářné zítřky byly netoliko na dosah; tvořily součást přítomného času.

Avšak nepodařilo-li se jedině z třicítky komunistických zemí na světě převést teoretické požadavky do praxe, nelze hovořit o teorii; pojem „utopie“ je v tom případě vhodnější, upozorňuje Stéphane Courtois. „Utopičnost“ je však v Marxových a Leninových očích průvodním rysem parlamentní demokracie – čím se bludný kruh uzavírá.

Navzdory tomu bývá zhusta posledním argumentem obhájců komunistické kauzy poukaz na *utopickou hodnotu* komunismu, s implicitním předpokladem, že utopie jakožto vyjádření idealismu je podnětná a produktivní sama o sobě, bez ohledu na historický a společenský kontext.

S tímto velmi nemarxistickým závěrem osobně vřele souhlasíme. Háček je v tom, že o ideálním světě budoucnosti nenajdeme u teoretiků komunismu prakticky jedinou informaci. Z tohoto hlediska je pojem *utopie* nepřipadný: síla utopií vyvěrá z průzračnosti a explicitnosti, s jakou budují a popisují ideální obec.

V celém Marxově díle najdeme stěží pár vět, jež můžeme chápat jako návěští ideální společnosti. Díky rozmachu výrobních sil bude člověk usmířen se sebou samým a s přírodou. V beztřídní společnosti nebudeme už odkázáni na jednu konkrétní činnost: jeden každý z nás bude současně „malířem a kritikem“, dopoledne budeme malovat, odpoledne psát kritiky o malířském díle ostatních; tak dosáhneme „úplnosti“.

Dodejme, že tato filozoficky nadmíru skrovná vize (blaho individua díky všeobecné industrializaci) i nadmíru nepůvodní ideál z ní vyplývající (práce hrou) budou samotnému

Marxovi znít příliš „utopicky“: dotyčnou pasáž z roku 1845⁹ později zavrhne jako příklad mladistvého poblouznění.

Marx je zkrátka alergický ke všemu, co zavání utopií, a nešetří sarkasmy, má-li příležitost vyjádřit se k „chimérám“ humanistických socialistů 19. století. Pravidelně ironizuje na adresu těch, kdo za cíl své činnosti prohlašují solidaritu, bratrství, humánnější svět. „*Donutili mě připsat do úvodu ke Stanovám [Mezinárodního svazu pracujících] dvě věty, v nichž je řeč o duty a o right, a dokonce o truth, morality and justice,*“ stěžuje si v dopise Engelsovi v roce 1864. „*Snažil jsem se je umístit tak, aby nenadělaly moc škody.*“¹⁰

Morální imperativy jsou v Marxových očích toliko vyjádřením dominance vládnoucích sil, přispívající „*k ochraně majetných*“, apanáží kontrarevolucionářů. „*Komunisté nenařizují lidem: milujte se navzájem, nebuďte sobečtí atd. Egoismus stejně jako obětavost jsou pouze nutnou formou úspěšnosti individua v daných podmínkách.*“¹¹ K čemu by komunistům byly ony „*víceméně morální požadavky, které tak dobře znějí, milosrdnost, oddanost, obětavost*“, všechny ty „*utkvělé představy*“ či ještě přesněji – „*šaskárny*“¹²? Neexistuje jediný důvod pro to, dávat přednost altruismu před egoismem. Kategorie jako dobro a zlo neobstojí před rudimentární dialektickou analýzou.

Co tedy zbývá z „*velkorysé utopie komunismu*“, začteme-li se do Marxe? Buďme na okamžik důslední: antiutopická, amorální, rigorózně vědecká a dokonale nepoužitelná teorie dějin.

Nedílnou součástí komunistické ideologie je internacionalismus, namítají dále Courtoisovi odpůrci; fašismus a nacismus jsou svou podstatou nacionální.

I s tím je možno polemizovat. Předně není nedílnou součástí komunistické ideologie internacionalismus, nýbrž *proletářský internacionalismus*; toto upřesnění je nezbytné.

U humanistických socialistů 19. století vychází koncept internacionalismu z myšlenky, že národ je umělá veličina, která může být překonána společnými ideály a společnou akcí příslušníků různých národů bez ohledu na jejich dílčí zájmy. V tomto smyslu je internacionalismus přímým potomkem univerzalistických utopií od ireneismu k osvícencům.

Dodejme, že zpochybnění „*národní ideje*“ a novodobý koncept univerzalizmu mají svůj původ v buržoazních revolucích 18. století. Teoretikové Francouzské revoluce snili o „*univerzální republice*“. *Deklarace lidských práv* je psána v nejčistším univerzalistickém duchu, přičemž poprvé v dějinách je princip univerzalizmu nahlížen mimo náboženské a církevní kánony. Ve jménu univerzalizmu (pojem „*internationalismus*“ ještě neexistuje) zaplaví fran-

⁹ *Die deutsche Ideologie*, 1846. Citace z K. Marxe jsou uváděny podle franc. vyd. sebraných spisů, Paříž 1963.

¹⁰ Cit. in P. Rigoulot – I. Yannakakis: *Un pavé dans l'Histoire. Le débat français sur Le Livre noir du communisme*, Paříž 1998.

¹¹ *Die deutsche Ideologie*, 1846. Ibid.

¹² *Die heilige Familie*, 1845. Ibid.

couzská vojska Evropu, aby sjednotila lid v nadnárodním bratrství: důsledkem bude prudký rozmach nacionalismu, charakterizující celé 19. století. Národní identita se ukázala být mnohem odolnější, než předpokládali francouzští revolucionáři.

Proletářský internacionalismus, jeden ze základních bodů marxismu, nazírá národní útvar jako produkt společenského řádu, spočívajícího na vykořisťování pracující třídy; dotýčný útvar může být překonán díky společným zájmům a společné akci konkrétní skupiny lidí (proletářů) v různých zemích. O komunistickém univerzalizmu je možno hovořit v mystickém smyslu slova – hodlá zachránit celý svět –, nikoli však v pojmech koncepce.

Komunisté v žádném případě nezpochybňují princip národa, naopak: naplnění národních aspirací je jednou ze základních podmínek ke konečnému vítězství proletářského internacionalismu, upřesňuje Engels.

Problematika národa a jeho definice patřily na přelomu 19. a 20. století k patrně nejdiskutovanějším otázkám vůbec. Jde o velmi složité téma, proto jen zjednodušeně.

V marxismu se střetnou dvě doktríny. Otto Bauer chápe národy jako „*svérázná povahová společenství zrozená ze společného osudu*“¹³; Karl Kautsky naopak tezi národní povahy kategoricky odmítá (podle něho nespočívá na žádném konkrétním podkladu) a ve shodě s tezemi německého romantismu navrhuje kritérium jazyka. V logice věci pak žádá sjednocení německého národa v jednotný státní celek a zároveň upírá právo na sebeurčení malým národům, jejichž jazyková identifikace je problematická. V tomto ohledu je zajedno s Engelsem, který pečlivě rozlišuje mezi „*historickými evropskými národy*“, u kterých je požadavek nezávislosti přirozený a oprávněný, a „*národními relikviemi*“ východní a jihovýchodní Evropy (Srbové, Chorvati, Rusíni, Slováci, Češi a Slovinci), jejichž zájmy jsou „*antihistorické*“¹⁴. Podotkněme na okraj, že nacistická politika životního prostoru hlásala prakticky doslova totéž.

Kautského koncepci dává přednost i Lenin; Bauerova teze se mu zdá příliš „psychologická“. Bauerovo hledisko definitivně zamítne Stalin: zatímco Bauer argumentuje mnohostí jazyků, kterými hovoří Židé ve střední Evropě, aby vyvrátil jazykové kritérium, Stalin použije téhož argumentu, aby židovské obci upřel příslušnost k tomu kterému národu.

Volání po proletářském internacionalismu, opírajícímu se o požadavek třídního boje – tj. o formu společenského konfliktu, který má být s to mobilizovat jednu část obyvatelstva proti druhé v mezinárodním měřítku –, vyzní z větší části do prázdna. Navzdory věhlasné Marxově výzvě budou dělnická hnutí v Evropě víceméně systematicky poplatná národním (a nacionalistickým) tendencím; ani První, ani Druhá internacionála na věci nic nezmění. Program Třetí čili Komunistické internacionály pak udělí „vůdčí roli v internacionalismu“ jedné konkrétní zemi, která bude napříště rozhodovat o vnitřní i zahraniční politice bratrských stran v zahraničí.

¹³ *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 1907. Cit. podle franc. vyd., Paříž 1987.

¹⁴ Cit. podle hesla *Socialisme: mouvement communiste et question nationale* in Encyclopaedia Universalis, 1996.

Ale můžeme zvolit i opačnou optiku a poukázat na rozdíly mezi německým nacismem a italským fašismem: definoval-li Hitler svou koncepci jako „národně-socialistickou“, Mussoliniho vize byla od samého počátku univerzalistická. Samozřejmě, naplnění národních aspirací je jednou ze základních podmínek ke konečnému vítězství atd.; avšak „národ“ je pouze prvním, jakkoli zásadním krokem. Ve své ideové podstatě aspiruje fašismus na univerzálnost. Na rozdíl od nacismu je způsobilý implantovat se v podstatě v jakýchkoli „krizových“ podmínkách. To rovněž vysvětluje různorodost fašistických hnutí v meziválečné Evropě, od agrárního fašismu v Rumunsku k proletářskému fašismu v Norsku, od modernistické Itálie přes „romantické“ Chorvatsko až ke kvazi pastorálnímu Portugalsku.

Ale i epiteton „národní“ v *Nationalsozialismus* si žádá upřesnění. V Hitlerově nacionalismu, resp. pangermanismu není Němec pojímán jako představitel národa; je průkopníkem ideální rasy. Árijská rasa (připomeňme, že nejde o synonymum němectví: to ji pouze ideálně ztělesňuje) je povolána, aby vládla světu. I nacismus čerpá svou legitimitu z vědeckých teorií 19. století od komparatismu k evolucionismu. Hitlerův antisemitismus probíhá mimo rámec tradičního křesťanského antijudaismu; odkazuje na vědu, nikoli na víru. Ne Bůh, ne Kristus, nýbrž *přirozený řád věcí* nás svolává k osudnému boji. „*Příroda je krutá,*“ praví Hitler, „*máme tedy právo být krutí.*“¹⁵

Komunistická ideologie je optimistická – slib pozemské spásy pro ty, kdo přistoupí na víru. V nacismu vyvěrá spasitelský rozměr z předkřesťanských a parakřesťanských zdrojů, pohanská symbolika se tu mísí s gnosticizmem; spása je tragická, plně poplatná německému romantismu.

V boji o nový a lepší svět se Árijec nevyhnutelně střetává s Židem, jenž reprezentuje „*antiprincip přirozeného řádu*“¹⁶; skrze něho pak dosahuje árijský osud své univerzální dimenze. Neboť i Židé usilují o nadvládu nad světem, i Židé usilují, skrývajíce se za *falešný univerzalizmus*, o „čistou rasu“. To, co odlišuje Žida od Árijce, je jeho *zákeřnost*. Atributem Árijce je naopak přirozená dobrota a *nevinnost*. Dějinným úkolem Árijce je tudíž smést Žida z povrchu zemského.

Co dále charakterizuje Žida? Ve stereotypech 20. a 30. let je Žid vnímán především jako symbol plutokracie a cynický příživník (a teprve poté, jaksi druhořadě, jako cizinec v národní obci). Chceme-li zachránit strom, musíme jej zbavit parazitů, odříznout napadenou větev: pouze takto je možno docílit nového člověka, jehož *zdravé jádro* se bude moci konečně svobodně rozvinout.

Co pak charakterizuje „měšťáka“ v komunistických karikaturách 20. (až 80.) let? Plutokracie a parazitismus. I zde jde o to, účinně zasáhnout, odstranit zhoubný nádor a zaručit tak rozvoj *zdravého jádra*. I zde jde o postup *vědecký*. I komunismus je v dějinném vývoji *nevyhnutelný*. Atd.

¹⁵ H. Rauschning, 1939, cit. in A. Besançon, 1998.

¹⁶ F. Furet: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paříž 1995.

Společenský apartheid je v komunismu nejsilněji vyjádřen v pojmu třídního původu. Deficit „třídního dědictví“ ustanovuje a kodifikuje kategorii méněcenných, přičemž zhusta je vnímán bezmála geneticky. Potomci „reakcionářů“ či „zrádců“ trpí *vrozeným handicapem*, nezpochybnitelným jako takovým. V některých zemích zůstává integrace do společnosti možná za cenu explicitního popření rodinných vazeb, v jiných je skvrna původu definitivně nesmazatelná. *Černá kniha* cituje v této souvislosti pochodovou píseň čínských Rudých gard: *Měl-li otec odvahu, syn je hrdina. / Byl-li reakcionář, syn je sráč. /.../ Vyženem je všechny! / Zab! Zab! Zab!*

Za synonymum „měšťáka“ lze považovat už dokonale vyprázdněného „nepřítele lidu“, resp. „socialismu“. Neboť třídní původ není zdaleka jediným kritériem měšťáka. Měšťák – v podobě „zpátečníka“ – se může probudit v každém, v proletáři, rolníkovi, členu KS. Odhalit nepřítele lidu předpokládá tudíž hledat důkazy viny přímo v jeho mysli. Provinění bývá zhusta plíživé (dotyčný sám si ostatně není vždy vědom míry svého provinění) a k odhalení je zapotřebí nesmírné energie: východoněmecká Stasi zaměstnávala v NDR šestkrát víc agentů než Gestapo v celém Německu.

Vina individua vychází tedy z dvojnásobného kritéria: z hříchu třídního původu a/nebo nesprávného myšlení.

Toto dvojí provinění, u něhož není zapotřebí dokládat skutkovou podstatu zločinu, má v nacismu obdobu v principu rasové – vrozené – viny Židů, tj. konkrétní, determinovatelné skupiny lidí. Za symbolikou „žida“ (případně „židokřesťana“, „židozednáře“, „židobolševika“ či „židokapitalisty“) stojí lidská bytost, kterou její rodný list kvalifikuje jako *nečlověka*: „Žid je jiného původu [než my],“ vyvětluje Hitler. „*Stavím proti sobě Árijce a Žida. A pakliže jednoho nazývám člověkem, musím pro druhého hledat jiné jméno. Jsou od sebe stejně daleko, jako jsou zvířata vzdálená od lidského druhu. Tím ale nechci říct, že by byl Žid zvíře. Je mnohem vzdálenější zvířatům než my Árijci. Je to bytost cizí přirozenému řádu, bytost mimo přírodu.*“¹⁷ Tato citace shrnuje veškerou obludnost nacismu, ale zároveň vyjevuje jeho ideologické meze.

Původnost komunismu spočívá v tom, že nepřítelem lidu se může stát kdokoli, aniž by bylo třeba přehodnocovat ideologickou argumentaci: „měšťák“ je mnohem snáze zaměnitelný než „žid“. Může-li Žida nahradit jiná nižší rasa, Cikán nebo Slovan, pak pouze nedokonale a dočasně. Roli měšťáka může zato zastávat kdokoli, aristokrat, intelektuál, „reformista“, „reakcionář“, homosexuál, věřící, „sionista“ či všudypřítomný *imperialista* – což komunistům umožňuje přizpůsobovat represivní politiku momentálním zájmům (kupříkladu hovořit v pojmech proletářského internacionalismu a tímž dechem hlásat vražednou xenofobii).

Každý jeden Žid je od přírody špatný, hlásá nacismus; každý jeden člověk je za všech okolností podezřelý, praví komunismus.

¹⁷ H. Rauschnig, 1939, cit. in A. Besançon, 1998.

Komunismus jako historický fenomén, namítají konečně Courtoisovi odpůrci, de facto nikdy neexistoval: rozdíly v praxi jednotlivých zemí, hlásících se ke komunismu, jsou natolik výrazné, že znemožňují použití jednotného termínu.

Jistě. Že teorie a praxe nejsou neoddělitelné, nás naučil právě komunismus. Ale výchozí ideologická schémata, pojetí moci i represivní metody jsou principiálně shodné. Nejočividnější doklad nám poskytne *Černá kniha*: v politice státního teroru se komunistické země zcela jasně navzájem inspirují. Kulturní rozdíly se prakticky stírají: systém kárných, resp. „nápravných“ táborů, zneužití psychiatrie a internace v psychiatrických léčebnách, duševní mučení, „převýchova“ prostřednictvím vymývání mozků, politické čistky jako strukturální součást výkonu moci, systematický postih rodinných příslušníků odsouzenců, násilné rozdělování rodin, institucionalizace udávání rodinných členů, politické využití rasismu či antisemitismu, nic z toho není vlastní toliko jedné či několika komunistickým zemím, ba ani jedinému kontinentu. K témuž závěru dojdeme i v případě, soustředíme-li se výlučně na činy, podléhající novodobým kritériím genocidy – hromadné popravy, násilné deportace obyvatelstva, vyhlazování vesnic, organizace hladomorů.

A jen těžko lze v této souvislosti nepoukázat na skutečnost, že právě nejvražednější z komunistických experimentů – hovoříme o Pol Potově Kambodži – se současně nejvíce přiblížil ke komunistickému *ideálu*: odstranění všech dosavadních veřejných institucí, zrušení rodinných vazeb, vymýcení veškerých forem individualismu včetně vnějších příznaků (stolování, odívání atd.), zrušení tržního hospodářství a měny.

Kdo chce budovat, musí nejprve bourat: „*Nejkrásnější báseň lze napsat jen na prázdný list,*“ podotýká Mao Ce-tung.

Nacistický plán k vyhlazení Židů spočíval v pěti fázích. Raul Hilberg je definuje následovně:

- vyvlastnění majetku;
- vystěhování a soustředění (koncentrace) obyvatelstva;
- vyvražďovací „mobilní operace“;
- deportace;
- střediska průmyslového usmrcování.¹⁸

Přidržíme-li se této osnovy, upozorňuje Alain Besançon¹⁹, nalezneme v komunistické represivní politice čtyři z pěti citovaných prostředků. Se spornou výjimkou Severní Koreje nesáhli komunisté k hromadnému usmrcování svých obětí průmyslovými prostředky. Ke

¹⁸ R. Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, New York 1985.

¹⁹ A. Besançon, 1998.

čtyřem společným bodům přibyla však v komunismu dvě další opatření, jichž nacisté neměli zapotřebí: svévolné (tj. z hlediska mezinárodního práva neobhajitelné) rozsudky smrti a hladomor. První z nich – svévolné rozsudky smrti – sdílí komunismus s fašismem. Druhé, umělé prodlužování či vyvolávání hladomorů (SSSR, Čína, Korea, Etiopie...) je v rámci moderních dějin specifíčkou komunistických režimů.

Hladomor je zpravidla využíván jako zbraň proti vzpurnému venkovu. Ale nikoli nutně: v Sovětském svazu v letech 1932-33 byl namířen prvořadě proti národní existenci Ukrajinců. Pod pojem zločinu proti lidskosti spadají (alespoň přidržíme-li se citované definice) oba případy. Ukrajinský hladomor však – jak podotýká Stéphane Courtois – vyvolává paralelu s vyhladověním Židů ve varšavském ghettu. Zajisté, smrt je v obou případech *jedinečná* – ale *nesrovnatelná*? Jistě, každá z nich vstupuje do vlastního historického a ideologického kontextu – ale nepodléhají snad obě téže logice?

A jakkoli, jak píše Karel Bartošek, se „*komunistické režimy vyvíjely*“, jakkoli „*Sovětský svaz osmdesátých let nebyl týž jako v letech třicátých, stejně jako současná Čína není Čína let šedesátých*“, jakkoli se ve všech komunistických zemích nevraždilo s touž intenzitou, zdá se nám naprosto legitimní posuzovat oba systémy, nacismus i komunismus, v jejich nejhorším světle. I nacismus, kdyby byl vyhrál válku, by se byl nepochybně „vyvinul“, tj. ochabl ve své ideologické hysterii: vraždil by patrně méně, a o to více pustošil lidskou mysl.

Tvrdit, že nacismus byl *horší* než komunismus, protože vynalezl plynové komory, nedává v této perspektivě valný smysl. Tvrdit, že komunismus byl *horší* než nacismus, protože trval déle a má na svědomí vyšší počet obětí, není o mnoho smysluplnější. Podobné postoje nevyhnutelně oslabují vinu druhého. Způsob usmrcení, jakkoli šokujícím dojmem může působit, není kritériem. „Aritmetika mrtvých“ rovněž ne. Oba systémy jsou kriminální. Oba jsou *kriminogenní*.

Všichni dnes máme potíže s retrospektivním pohledem na psychologii nacismu: „*Je takřka nemožné představit si národní socialismus roku 1920 nebo 1930 jako příslib [lepšího světa]*.“²⁰ Nelidskost nacistické ideologie bije do očí, tak se nám to alespoň jeví. Chceme-li se pokusit porozumět někdejším přívržencům nacismu, musíme zápasit s vlnou emocionálního odporu, která se v nás okamžitě vzvedne. Bývalí nacisté si ani nežádají našeho pochopení: jsou si vědomi – ve své drtivé většině –, že k tomu postrádají morální právo.

Bývalí komunisté se naopak našeho pochopení hlučně domáhají. Jako by prosté *trvání* režimu a *pozvolnost* jeho rozkladu rozměňovaly odpovědnost jednotlivých aktérů. Jako by roztržitost komunistického experimentu v čase a prostoru oslabovala jeho tragický náboj. Jako by „dobrá vůle“ byla ne snad polehčující okolnost, ale dostatečný důvod ke zproštění viny.

²⁰ F. Furet, 1995.

Komunismus v Evropě trval čtyřicet až sedmdesát let: občanská společnost přestala prakticky existovat, morální kritéria znečitelněla. Jazyk, první oběť každého totalitarismu, byl pověřen rolí podrobit realitu věcí ideologii; vzpírá-li se realita, jazyk zaujme její místo a učiní ji nedostupnou. Nejen v morálce, i v myšlení jsme zdegenerovali víc, než jsme si ochotni přiznat; přirozené intelektuální podněty a inspirace, schopnost abstrakce a schopnost analýzy, to vše v nás postupem času zmalátnělo.

Černá kniha nám může pomoci znovunalézt orientační body, které čtyřicet let reálného komunismu vyretušovalo z našeho vědomí.
